

IZEN EUSKALDUNEN IDAZKERA GIPUZKOA'N ANTZINTEAN.

Gipuzkoa, obeki esanez Ipuzkoa itza XI mendean 1025'garren urteko larruki batean agertzen da. Larruki ori Gartzia Azenariz, Gipuzkoa'ko lenen Jauna izan omen zanaren aginduz idatzia izan zan.

Gipuzkoa bazan len ere 1025'eko larruki orren aurretik, baiñan beste izen batekin. "VARDULIA" izan zan erromatarrek Gipuzkoa'ri eman zioten izena. Eta, "VARDULI", bertan bizi ziranei. Egia esan Barduli ura gaurko Gipuzkoa baiño luzeagoa, eta estuagoa zan.

– Estuagoa, Pasai, Oiartzun, Irun eta Ondarrabi bardulitarrak ez baiña Baskoiak ziralako; eta, Mendaro'tik gora, Deba ibai osoa, Karistiarra.

– Luzeagoa, egoaldera Ibero ibai aundiraiño iristen zalako, Biasteri (Laguardia) eta Oion bereak zituala.

Alboan duzu Bernardo Estornes Lasa'k marraztua, Barduli zar aren mapa. Nere ustez, bertan badago utsunetxoren bat. Barduli'ra sartzen bait du, sortaldean Pabolleta'ko mendatetik Tolosa'ra doan Araxes ibaitxo maitagarriaren ibar estu guzia, orrela Larraun'go lau erri, Betelu, eta Araiz'ko erri guztiak, bardulitar egíñez.

Nere ustez ordea, ibai orren erdia igaro ta bela, Illarratsu esaten zaion arrarte estua aurkitzen da, eta orain Naparroa'ren eta Gipuzkoa'ren muga dagoan bezala, or egon zan antziña Bardulitarren eta Baskoien arteko muga ere, ortik ibaitxo-gora Naparroa Garai'eko euskera itzegiten bait da; Ibaitxo-beera, berriz, gipuzkera. Egia bi izkera oien artean oso-oso ezberdintasun txikia dagoala; baiñan, naiz txikia, badago, beintzat, ezberdintasun ori.

Era berean, ez dut ulertzen, zergaitik gure Bernardo jakintsu bikaiñak Leniz'tik beera Deba ibai osoa, Mendaro arte, nola ez duan Karistiarren aldera eraman. Or ere izkuntzak zerbait esan nai duala ematen bait du.

Ez dut orrekin Bernardo'ren osperik lausotu nai. Naita're lortuko ez nukean gauza, gizon aundia izan bait zitzaigun Bernardo, eta Euskaldunok eta Euzkadi berak ez diogu sekulan gure alde egin zuan lan galanta bear bezala ordainduko. Izan bedi ori Estornes'tar danen omenez esana.

Gero, V mendean Erroma ezabatua izan zanez gero, 1025'eko larruki ori idatzia izan zan arte ez duzu ez Barduli'ren, ez Ipuzkoa'ren ez Gipuzkoa'ren aipu ziurrik iñon aurkituko. Ez larruzkorik, ez arrizkorik, ez zurezkorik, ez lurrezkorik.

Ezer ez! Lurralde miresgarria da Gipuzkoa'ko lurraldea. Sei mendez edes-tiarentzat Gipuzkoa'rik ez da. Gipuzkoa'n ez zan iñorbizitu. "Zer egiten zuten ba ango biztanleek —an iñor bizi ba'zan—? Bizi zala badakigu, 1025'eko larruki ortan, eta XI mende ortako beste larrukietan dotore agertzen bait da Gipuzkoa.

Baiñan sei mende illun aien epe luzean "zer egiten ote zuten giputzek? Ez zuten ezer eraiki, ez zuten ezer idatzi, ez zuten ezer landu, ez zuten ildakoen-tzat illobi bat iriki. "Zer egiten ote zuten beren ildakoekin? Jan? Eta "ildakoen ezurrekin? Txiki-txiki eginda "zakurrei eman?

Erromatarrek, beintzat, Krist'aurretiko I mendean asita, itzegin ziguten Bardulia'z.

– Ona eman zizkiguten Bardulitarren toki-izenak. Baiñan izen oiek danak banaka aztertzen asi aurretik, jakifierazi dezadan aurrena, izugarri zailla, arriskitsua, eta arras sinisgarritasun urrikoa dala, beren etimologia.

Izen oiek erromatarren liburuetan iritxi zaizkigu. Baiña liburu oien idazleak ez ziran sekulan Euskalerrian egon.

Izen oiek emen ibilli ziran salerosle ta lejoetako gudariek emanak izan zituzten; gudari eta salerosleek, berriz, euskaldunen ezpaitatik jasoak.

Badakigu erromatarrentzat zero ulerkaitzak zirala euskerazko izenak, eta osoki zakarrak gaiñera, abereen orru baldarren antzekoak.

Orri orrela izanik, "nork asma dezake, ain zakarrak eta ain ulerkaitzak gertatzen zitzaizkien euskal izen auk salerosle ta lejoetako gudariek nola entzun zizkieten?, nola buruan gorde zituzten?, eta nola idazleei esan zizkieten? eta auk, —idazleek—, nola entzun, nola gorde ta idazterakoan nola eman zituzten? —Agoskatzeko ere, "ikaragarriki agoskaitzak bait ziran aientzat gure izen guztiak", Pomponio Mela'k idatzi zuenez: "quorum nomina nostro ore concipi nequeant!"

"Eta nola igarri, geroago erdiaroko lumalariak, liburu zar aietatik artuta izen oiek birr-idazterakoan zenbat trakeskeri egin ote ziguten?"

Alare, saia gaitezen borondate on aundiz —eta oso eskiertasun txikiz— jatorriz euskaldunak izandako izen zaar oien esannaia billatzen.

Asi nedin ba, izugarrizko bildurraz, izen oien toponimia aztertzen.

– Etimologigintzan. VARDULIA, eta baita Uardulia ere maiz aski agertzen dira. (Oarterazi dezadan, gauza auk irakurtzeko oiturik ez dutenentzat, Uardulia ori Vardulia dala, "U" antziña artan "V" irakurtzen zalako).

Vardulia itza, latinezko idazkietan agertzen dalako, latindurik dago bera ere; nominatibo edo izen-keran dator: "La Vardulia" gazteleraz, eta "Bardulia" euskeraz, guk ere itz ori izen-keran idatzi nai ba'dugu. Baiñan "B"z idatzirik beti ere. Ez bait dut, erromatar auk euskaldunen agotik "V"aren aize-soiñu biguin ori entzungo zutenik.

Zer ote da BARDULI itzaren zentzua? Itz euskalduna ote da?

Bai, nere ustez.

Ebaki dezagun erditik, bere bi osagailluak bereiziz: "BAR"

—"ULI".

"BAR", aurreneko puska orri, "I" bat ezabatu zaio, "I"z asten diran euskal-izenetan maiz gerta oi dan gauza.

Beraz, "IBAR" da Barduli'ren aurreneko zatia

Bigarren zatiko, "ULI", berriz, oraindik bizirik diraun itza dugu.

"Uli", "Ili", "Uri", ta "Uli" "ULLI", "erri" esan nai omen duan itz bat beraren aldakuntzak bait dira bostak. Neretzat ordea, askoz zabalagoa da itz boskoitz orren zentzua, eta "bizitegia" esan nai du, jende-sail aundi edo txiki bat bizi dan toki txiki edo aundia: adibidez leiñu edo "tribu" bat bizi dan lekua. Beraz, oraingoz beintzat, au dugu Barduli'ren lenengo etimologia: IBAR-ULI dugu, (gazteleraz "Lugar de Valles Estrechos").

– "Baiñan BAR-D-ULIA'K bere gerrian daraman "D" ori "zer?".

Ori ez zuten erromatarrek euskaldunen ezpaitatik jaso. Ori erromatarrek beraiek itzari, agoskera goxatzeko, sartu zioten eufonizko izki bat da. "Barduli" ta "Bardulos" errezagoak eta atsegiñagoak bait zitzaizkien, arras oiturik zeudelako latinez nongotasuna adierazten duan "DE" —eta onen laburpena dan "D"— izkietara: "Vallis de Gaubea", "Vallis d'Aran.

Guzti au ontzat artu ba'daiteke, iritxi gera itzaren zentzua atzekoaz aurrera biurtzen duan bigarren etimologi batera: BARDULIA = I-BAR-DE-ULIA. Gazteleraz, "EL VALLE ESTRECHO DE LAS PUEBLAS".

– Beste irugarren etimologi bat ere izan dezake, ordea, gure Gipuzkoa'ren antziñako izen orrek.

Etimologi ori lortzeko, Barduli'ri eman diogun "I" izkia kentzeke bertan utzi, eta "DULUS" "DULI" atzizkiak kenduko dizkiogu. "Zergaitik "DULUS eta DULI" kendu? "Bardulus", "Barduli" "Bardulos", latinez idatzirik daudelako, eta latinez esaldi ontan, "dulus" (ugarikeraz "duli") nondikotasuna adierazten duan atzizkia dalako.

Bide ontatik asi ezker, "Vardulus" = "Ibar-dulus", "IBARRETAKOA" izango litzake, eta "Varduli" = "Ibar-duli" IBARREKOAK"; gazteleraz, "El Vallesano" "El de los Valles Estrechos" eta "Los Vallesanos" "Los de los Valles Estrechos".

Badugu ordea laugarren etimologi batentzat tokia, agian itzaren erdiko "d" ori kentzea ez bait genuan bearrezkoa: Erromatarrek euskaldunengandik entzuna ederki izan bait zitekean "IBARDI", "LOS VALLES".

"Ugaritasunaren adigarri dugun "DI" atzizkiaren "I" ori noiz ezabatu ote zan? Latiñeratua izaterakoan. Ots: "ulus", "uli", "ulos", atzizkia erantsi zitzaionean: "ibardi-uli", "ibardi-ulos" eta "ibardi-ulus" baiño errezagoa eta politagoa gertatzen bait zitzaien erromatarrei "ibard-uli", "ibard-ulos" eta "ibard-ulus".

Milla aldiz errezagoa oraindik muturreko "I" aurrizkia ere ezabatu ziotenean, "BARDULUS", "BARDULI" eta "BARDULOS".

Izan ere,

Orrela sortu zuten erromatarrek IBARDI eta IBARDITAR itzetatik BARDULUS eta BARDULI.

IBARDI; "ez al da ba ori Gipuzkoa?: abere ta piztientzat bakarrik balio duten mendien tarteetako, ibai, erreka, errekatxo ta IBAR ESTUEN lurraldea?, ots, IBARDIA?

Ta, azkeneko etimologi oni arrazoi ematera datorkigu Estrabon bera. Gure Asaba BARDULITAR aien egiazko izena "BARDYETI" zala esaten bait digu, naiz izen ori bere garaiean BARDIALOS, (ots Estrabon'en garaiean "bardulos") bihurtua izan: "Bardieti quos nunc bardialos vocant.

Orra ba: "BAR-DI-ETI" itzak "Bardi"koak esan nai du; "los de Bardia": Ta, itz orri, berak oiuka eskatzen duan "I" izki galdua itzultzen ba'diogu "IBARDIKOAK".

Ez dabil noski gaizki Bernardo Estornes Lasa, "el nombre castizo de la tribu es BARDI" esaten duanean. Nere ustez Itzak berea zuan "I" izkia berriro aurreipin, IBARDIA.

Ta, —naiz Naparroa'ko Bardena eta Araba'ko Bardezi bezala, euskerak "BARD" aurrizkiz asten diran izenak aski ugari dituala jakin, alatagutziz, Estrabone'k iriki digun atakatik joz, nik, gure "Vardulia"ren ta "Vardulos"en jatorrizko izeenak IBARDIA ta IBARDITARRAK, dirala esango nuke.

Goazen orain Barduli'ko erri-izenak ikustera.

Barduli'ren iru tokitan agertzen dira: Itxasertzean; Gerri-aldean eta egoan.

Onoko auek: Morosgi, Menosga, Tritium Tuboricum eta ibai bi: Aturia, ta Deva, Itxasertzekoak dira.

– MOROSGI: Urumea ibaiean Ernani ta Astigarraga'ren artean zegoan kai bat omen zan. Gaur ez da or itxasontzientzat urik aski, baiñan orduan itxasoa askoz barrurago sartzen eta gorago igotzen zala badakigu. Izen euskalduna ote da?

Ezer ziur esaterik ez dugu, baiña itz ori onela ebakiko nuke nik itz ori. Morots-Gi. "GI", atzizki euskalduna da, toki-adierazlea. "MOROTS" zer izan daitekean ez dakit, baiña badituala dirudi, gaurregun ere, bere itxurako izenak: Tolosa'n adibidez, Amaro. Benaparroa'ko Donibane Garazi'n, Amoro. Eta, ortik sortua, Amoros abizena. "A" aurrizkia galdu aurretik, —galtze ori gertatu zaiola egia ba'litz, "MOROS" zaar ura ederki izan bait zitekean gaurko AMOROS orren senide.

Naparroa'ko MOROZ-UA tokiizenak ere badu noski Barduli'ko MOROZ-GI arekin zer ikusirik.

Danadala, Moroz edo Moros orren esannaia zer izan daitekean jakiten dago lana. Lopez Mendizabal'en ustez, "garoa". Ortaz, Morosgi, Garadi izango litza-ke. Baiñan ez dut uste zuzen dabillenenik.

Nere aburuz, "MORO" ta "MORU" ta "MURO" ta "MURU", "OKA", ta "ORO" ta "ORU" bezala Euskeraren itz zaar—zaarrak dira, ain zarrak dira, zartasuna-ren eragiñez beren zentzua galtzeraiño iritxi bai dira.

– MENOSKA: Getari dala esan oi dute. "Ez ote Zumaia? Edo, bearbada, Orio? Erromatarrek ibai barruan antolatzen bait zituzten kaiak, ur gozoaren billa, eta aski ugari ziran itxas-lapurrengandik babes billa.

Etimologiari dagokionez badu itz onek euskalduntasunik ugari. Baditu aide zaarrak ere: Oska, adibidez, zearo euskal-izena bait da, XVII mendera arte euskeraz itzegin zuan Aragoi'ko uri aundiaren izena. Eta, era berean euskal-izena dugu Mena ere. Beraz, "G"k eta "K"k bata bestearen tokia errez artzen dute-lako Menosga bezala ere agertzen zaigun antziñako Menoska ori'.

MEN-OSKA bezala irikitzen ba'dugu, "Mena", gazteleraz, "beta de mineral" da, eta, nere ustez "mineral" ere bai. "Oska" itz zarrak zer esan nai duan jakitea zaillagoa da.

Baiñan Oska ta Mena berrietaz gaiñera, "Osk", "Oska", "Men", "Mena"z asten diran abizen eta tokiizenak ugari ditugu gaurko Euskalerrian. Errez, izte-gietan, aurkituko dituzu baiñan beren etimologia ziurrik ez dizu iñork emango. OSKA'k badu Naparroa'n senide bat: OSKIA, Irurtzun'dik laister aurkitzen dan mendi piku baten izena.

– TRITIUM TUBORICUN. Motriko dala esan oi da. Nik ordea, Deba ibaia gora gaurko Sasiola edo Astigarribi'ren inguruan zegoan kai bat zala esango nuke. Baita gorago ere, bearbada. XVII mendean Altzola'raiño ontziak iristen zirala bai bait dakigu 1622'an Gipuzkoa'ko batzar Orokorak emandako agindu bati eskerrak. Eun urte geroago, "navegabase el río Deva desde su entrada hasta Alzola, y no más adelante por las presas que se encuentran en el camino, y se navega en alas muy largas y estrechas a causa de la corriente rápida de río en muchos parajes", idatzi zigun A. Larramendi'k bere "Coreografía"n. Arrazoi du, noski, ori aipatzean A. Arozamena Ayala'k, onoko au esaten duan: "Tal vez en épocas anteriores el transporte se efectuara hasta Elgoibar y Vergara, ya que el P. Sarasola vio en el archivo de Simancas algunos documentos que así lo dejaban inferir". "Tritium Tuboricum", lenen-begiraldi-batean, oso-soan latiñezkoak diran bi itzez osotutako izena dala dirudi, baiñan bi itz oiek ez dira latiñezko izte-gietan agertzen.

"TRI"z asten diranak bai ugari dira, "Tri", "Iru" adierazteko erabiltzen zan aurrizkia bait da. Zillegi bekit onako galde au egitea.

"Erromatarrek euskaldunei entzun zioten izenak "Iru" aurrizkia ote zeraman? gero erromatarrek "tri" aurrizkira itzulia? "IRUZIO" ote zan ba euskaldunei entzun zioten izena?

IRUBIO bat bada Naparroa'ko Otxagabi'n, baiñan ez dirudi, ori laguntza aundikoa izan dezakegunik. Utzi dezagun besterik gabe saiaketa au, ametsetan ari gerala iduritzen zait-eta. Naikoa izango zaigu Euskalerra Zarrean, oraingo Errioxa'n ainzuzen beste Tritium bat izan zala, eta oraindik badala, aipatzea. Eta baita Bizkai'n ere, autrigoitarrena izandako lurrean, Trizio orren antzeko Truzio-s bat ere.

Gauza bera esan bearko dugu TUBORIKUM itzari-buruz. Egia da, latiñaren deklinabidera sarturik datorkigun izen orren barruan "KO" bat egon daitekeala, "euskerak nongotasuna adierazteko erabilli oi duan atzizkia: TUBORI'KO. Ez,

ori ere balio aundiko laguntza, Tubori zer izan daitekean ez bait dakigu, nai bere azkeneko "ori" orrek ere euskerazko itza iduri.

Nik ez dut beintzat Euskalerrri zarreko toponimian beste Tubori bat ezagutzen. Ezta orren antzekorik ere.

– DEBA IBAIA: Deba izena, Europa'ko eta Europa'z kanpoko lurralde ugari-tan aurki dezakegun izana da: Santander ta Obiedo'ko probintzien artean, Asturietako Abiles'en sarkaldean, Teruel'en, Galizi'n bi tokitan, Frantzi'ko iparraldean, Potugal'en, Errumani'n... Eta, Ueska'n, "Debarrai" ("Deba"- "Arrai-z"?) Benabarre izeneko erriaren alboan.

"Deba" oiek danak urarekin zerikusirik baduten izenak dira, Ueska'koa ere aintzira baten izena bait da.

Orrek, noski, "Deba" oiek danak jatorri bat bereko senideak dirala ez du esan nai?. Sortzen du beintzat orrela izan daitezkealako susmoa.

– Altagutziz, izen ori, "euskalduna izan ote daiteke? Gipuzkoa'n eta Euskalerrri Zarreko Oska'n bai. Beste lurraldeetan, ez. Asko bait dira lurralde ezberdiñetan aurki daitezkean itzak. Orrek ez du esan nai danak jatorri bat berekoak diranik. Ameriketako inditarren eta Urbilleko Asi'n eta baita Japoin'en ere, badira euskaldunak dirala ematen duten itzak, baiñan itz oiek emen bai, emen Euskaldunak dira, beste lurralde aietan ordea, lurralde aietakoak.

Gogora datorrit Ibagutxi euskal-abizena. Ezagutzen ditut Markina'n bi neska ta mutil bat andre japoindar batekin ezkondu zan Larruskain pelotariaren semeak-alabak. Ibagutxi dute bigarren abizena, "gutxi" atzizkia, ugariagoa bait da Japoin'en Euskalerrri baiño, Orrek ordea ez du esan nai emengoa japoindarra edo angoa euskalduna, diranik. An, atzizki ori, japoindarra bait da, eta, emen, euskalduna. Antzekoa izateak, —eta berdiña izateak ere—, ez du ba beti, jatorri berekoa izaterik adierazi nai.

Jatorriz, DEBA, izen keltiarra dala diote. "Keltiarrek ekarri ote zuten ba Euskalerrri? Keltiarrak etorri zitzaizkigula egia bait da. Euskalerrri osoan aurki daitezke keltiarrak omen diran "kastra" edo erritxo arresituak.

Baiña etorri ba'ziran ere, euskaldunekin pakean bizitu ziran, — bereiziki artzai ziran euskaldunen eta bereiziki meatzari ziran keltiarren ekonomiak batabestearen osogarrri ziralako, noski—, eta berealaxe euskaldundu ziran, bearbada aien "kastra" aiek arras txikiak ziralako, ain txit ospetsua dan Biasteriondoan dagoan Laoia'ko "kastum" txit ezagunean adibidez, ez bait ziran beiñere eun sendi baiño geiago bizitu.

Altagutziz, keltiarrak ibilli ziran baztar guztietan Deba izena urari lotua ego-teak, zerbait esan nai bait du, izen ori keltiarrengandik jaso izan dezakegula uste dutenei ez diet aurkarik egingo.

Baiña DEBA, emen —eta Euskalerrri Zarreko Aragoi'en—, izen euskalduna baldin ba'da, "bere etimologia zer izan ote daiteke? "BA", "BE" esan nai duan atzizkia du. Orrela, Naparroa'n Araiz'ko Aranean dagoan ARRIBE erriari, kezkarik gabe esan oi zaio ARRIBA ere, bi esaerek zentzu bat bera bait dute: ARRIPE.

"DE" aurrizkiak, ordea, "zer esan nai ote du "Deba" izenean? Ez dakit, baiña mamua dirudian "DE" adikaitza ori beste euskal-izen batzuetan ere agertzen zaigu: "De-ia", abizen naparra; "De-io" erdiaroan Naparroa'ko lurralde bat; De-za, abizen naparra; "De-za-alde" Bizkai'ko Mañari'n leiza-zuloa...

Azter ditzagun orain barduli zarraren gerri-aldeko toki-izenak. Danak Araba'ren sortaldean daude ta onoko auetxek dira: Alba, Gabalaeka, Gabela, Tullonium.

ALBA. Gaurko Albeniz dala esan oi dute edestilariek. Egia dirudi, Albeniz bera ez bada ere, aren inguruan egon bait zan Alba bardulitarra, Antonino'ren

“Itinerarium” edo “Bide-Liburu” zarrak, Tolomeo'ren aipua osotuz, aditzera damaigunez.

Gaiñera erromatarren aztarnak aski ugari agertu dira, “Asturica-Burdigala” izeneko bide nagusiak zearkatzen zuan inguru artan, eta baita illarri bat ere Albeniz bertan: “SEMPRONIVS - SILO AN(orum) L H(ic) S(epultus) E(st)“: “Sempronio Silo, 50 urtekoa, emen obiraturik dago”.

Albeniz orri, Albiniz ere esan oi zaio edestia-zear, eta baita Albaizako eta Albeizako ere.

ALBA Indeuropetarren aurreko itza omen da. Ala izango da atzerrian, baiñan emen euskal-izena da, emen indeuopetarren aurreko izkuntza euskera dalako, eta emen asko ta asko diralako Alba, Albeta Albi daramaten euskal-izenak.

Gaiñera “AL” ori, askotan, “Ar” en aldakuntza da. Ta “BA” atzizkia “PE” dala-ko, Arbe, ARPE izango litzake.

GABALAEKA. “Gabalaeta”tik urbil dagoan itza: erriaren ezpaiñetan, GABALETA, Gabala'ren azkeneko “A” ori ezabatuz. Ori gertatzen bait da, adibidez, Naparro'an Larraun'go Lezaeta'rekin eta Araba'n Barrundi'ko Ozaeta'rekin: erriak bi itz oiek Lezeta eta Ozeta agoskatzen dituala.

Danadala, “KA” izan edo “ETA” — edo agian IKA— izan bere atzizki ori, ezpairik gabe euskal-atzizkia du.

Iru atzizki oietatik bat aukeratzekotan ETA onartuko nuke nik. Izan ere, Gaba-laeka ura, gaurko OZAETA izan bait daiteke!

GABALA dugu itz orren enborra. Zer esan nai duan ez dakit, ez bait zait ego-
kia iduritzen Bernardo Estornes Lasa'k bere Iztegian (XIV, 438) diona: Bizkaie-
raz, alegia, “gabala”k “infructifero”, “esteril” esannai dula; euskal-toponimiak ez
bait dira era ortan antolatzen.

Urrengo izena aztertzerakoan mintzatuko gera izen onen etimologiaz.

GABALA. “Gaurko GEBARA? Bai noski, bat bera bait dute Araba'ko izen
barduliar guzti auek ardatza: “Asturica-Burdigala” bide nagusia. Eta gaurko
Gebara'ren ertzetik igarotzen bait zan erromatarrek eratutako ardatz ura.

Lengo itzaren enborra dugu oraingo onen izena: Gabala. Esan dut zer esan
dezakean ez dakidala. Soilki auxe da aurkeztu dezakedana: GABAL, eta bere
aldakuntza dan GABAR, euskal abizen eta tokiizen askotan agertzen zaigula:
Gabalain, Gabarain, Gabalda, Gabardie, Gabaldi, Gabari, Gabali....

Oraingoan, Bernardo Estornes Lasa'k, “GABAL” ori “de etimología proble-
mática” dala diosku (l.c.).

Jo dezagun guk beste bide batetik.

“K” izkia errez biurtzen bait da “G”, (Kabaldea, Gabaldea; Kabañoste,
Gabañoste...), Gabala ori jatorriz Kabala izan daiteke:

Beraz, GABALA'ren lenen-izena KABALA izatea baleike.

Baiñan “K” ori, askotan, “C” idazten zutelako, “C” ori era egokian “Z” agos-
katuz, Barduli'ko erriaren jatorriko izena ZABALA izan daiteke.

“Ez al da polita? Bai noski! Baiñan polita izateaz gaiñera egiazkoa dan jaki-
ten dago kokka!

Topografiaren aldetik ez legoke eragozpenik, Gebara, Araba'ko landa laua-
ren ertzean dagoalarik, zabaldi ederrak bai ditu bere aurre guzian.

TULLONIUM. Nunbait Araba'ko zelaidian egon bear zuala-ta, oraingo
ALEGRÍA DE ALABA'n zegoala esan oi da. Bai ote? ni beintzat ez naiz uste
ortakoa, geroago, 1024, DULLANZE esaten bai zaio erri oni, 1025'an
DULLANZI eta 1694'ean DULANCI.

Dulantzi'ren etimologiarik ez dakit, baiñan euskalduna danik ezin ukatu nen-
tzake, Araba'ko erri ortatik ez ain urruti, Naparroa'ko Ergoiena Aranean Urbasa ta
Andia mendien artean Ergoiena araneke muño bati DULANTZ esaten bait zaio.

Tullonium ori Dulantzi'n ez baiño Oka'ko Iruña'n egon zala ere, esan izan da. Egia da Iruña ori erromatarrek Euskalerrian utzi ziguten gauzarik ederrenetakoa dala: "Oppidum" edo Arresidun gudaritegi bikaiña.

Baiñan Oppidun orri iñoiz Tullonium esan zitzaiola uste izateko batere arrazoirik ez dago.

"Ez ote zegoan, Tullon ori, Dulantzi'tik bertan dagoan ARKAIA'n? Or ere agertu bait da Erromateko pitxirik ugari.

Tullonium latiñez idatzitako itza da, baiñan ez da latiñaren itza.

Beraz, euskaldunek euskeraz emandako eta erromatarrek latiñezko itxuraz jantzitako itz euskaldun bat izan bear du.

Esan bearra dugu Tullonium "eusko?-sasijainko baten izena ere izan zala: Araba'ko zelaidian gurtua izan zan sasijainko baten izena: onela dio ba or agertutako arri-ol batek:

S(empronius) SEVERI(us) TULLONIO V(otum) S(olvit)

L(ibenter M(erito)": "Sempronio Sebero'k Tullonio'ri agindutakoa, gogo onez betetzen dio, merezia dualako".

"Sasijainko oi inguru artako erromatarrek bakarrik gurtzen ote zuten? Ala ango euskaldunek ere bai? Nik beintzat baiezko erantzuna emango nioke galde orri, Akitani'n agertu zaizkigun sasijainko-aldare ugarien ondorioz, euskaldunen artean Erroma'ko sasi-jainkoei, eta, baita, jainko aien erara sortutako euskal-sasijainkoei ere, gurteta oparo eman zitzaie la bai bait dakigu.

Tullon jainkoak uriaren izena bera zeramakialako, jainko bihurturik uria bera izatea badaiteke: gurtzaille jentillek jainkotutako uria. Ori, jentiltasunezko giro aren barruan, ez bait litzake gauza arrigarria izango.

Utzi dezagun Tullonium jainkoa ta itzuli gaitezen Tullonium urira: Tullonium ori latiñezko kapusaiez jantzitako euskal-izen bat baldin ba'da, "zer ote zan uri orren jatorrizko euskal-izen ura?

Asi gaitezen etimologigintzako jostaketan, geiagoko garrantzirik ez bait dezaiokegu eman balio aundirik gabeko ariketa oni:

– "I", itz baten aurren-izkia danean, askotan eta errez gelditzen da galdurik: Ibarondo, Barrondo; Izagirre, Zagirre; Isasondo, Sasondo; Isusi, Susi; Ibarreta, Barreta...etb.

Ori gogoan dedala, ausartzen naiz galde au egitera: "Tulloniun orren asieran "Itur" bat ote zegoan?: ITURLONIUM?

Izen au, latiñezko adjetibo edo izenondokoen deklinabidetik aterata, TURLO izango litzake, eta, guk itzuli diogun "I" aurrizkiarekin ITURLO. Ta orrek bai, orrek badu noski euskal-zentzu betea!

Gaurko Euskeran, Gipuzkeran bereiziki, "URLOA", gaztelerazko "remanso de una corriente de agua" da. "Ez ote zan erabiltzen "ITURLOA", antziñako Bardulieraz, gauza bera —edo antzeko bat— adierazteko?

Barduli zarraren egoan, ots, oraingo Araba'ren Errioxa-bidean, izen bat, Trifinium, eta Errioxa'n bertan izen bi damaizkigute idazle erromatarrek: Thabuca ta Iberus.

– TRIFINIUM, oraingo Trebiño erriska. Latiñez idatzirik dago. Euskerara, IRUMUGAETA, itzuliko genduke. Izen orren arrazoia? Uri koxkor ori, Euskalerrri zarraren sarkaldean bizi ziran iru Eusko-leiñuen muga izatea, naiz uritxoa bera Bardulitarrena izan. Iru leiðu aiek orain aztertzen ari geran Barduli, gutxi gora-bera gaurko Bizkai zan Karisti, eta Nerbion ibaiaz aruntz Kantauri Itxasotik Oka Mendietara iristen zan Autrigoni.

– THABUCA. Araba'ko Errioxa'n zegoan, Samaniego eta Leza'ren artean. Etimologi zailla du. "KA" atzizkia, Gerni-ka, Bastarri-ka, Sondi-ka eta oien antzeko izen aski ugarietan bezala, euskalduna du.

“THABU” zer izan daitekean ez dakit, baiñan erdiaroan izan zan oraingo Samaniego'ren alboan TABUERNIGA izeneko erri bat, “villa de señorío”, ots “jaun baten serbitzura zegoan erria”. Bere “jauna”, Tabuerniga arek, Aingeruen Andramari'ren lekaidetxea izan zuan. “Cabuerniga” ere esan oi zitzaion, eta baita “Cabuerneca” ere 934'ko larruki batean.

Gaur ez da an ez erririk ez lekaidetxerik gelditzen. Soilki ango iturri bati, oraindik, “Manatíal de Tabuerniga” esan oi zaio, antziña an izandako erri eta lekaidetxearen oroiz.

– IBERO. Santander'ko Fontibre'n, (ots, “Font”-“Ibre”n), jaiotzen da. “Ibre” ori, nere ustez, “Ibero”ren laburtua besterik ez da.

Ortik, (Fontibre'tik) Ibero ibaia, Ego-Euskalerrriaren barrendik len, Euskalerrriaren ego-muga marraztuz orain, Lurrat'ltxasoraiño doa.

Len, Salduba'tik 20 kilometrora Alabona Basconum (Alagon) igarota bela eskubitik Xalon (Jalon) Ibaia alkartzen zaion arte, bi aldeetatik, euskalduna zuan lur guzia.

Errialde luzea ta zabala bait zan orduan Euskalerrria: Euskalerrria zan ba Oña Aurrigoien uritik Xalon ibaiaren ibarra arte, Ibero ibaiaz aruntz, eta itxasotik itxasora, berriz, Auñamendiaren bi aldeetan. Bazan errialde zabala ere gure Euskalerrri Zar ura: Dordoña'ren aranetatik Oka-Mendien egoaldeko maldapera arte.

– IBERO. Ibai aundi orren izenik zarrena da. Ortik sortu zitzaion gar egun daramana: EBRO

Etimologi erreza du, itxuraz beintzat; “BERO” zer dan edonork badakian gauza bait da; eta jakiña bait da, baitare, “I” aurritzia, toponimian, “UR” dala. Beraz IBERO = ARBEREA? Errezegia, egiazko etimologia izateko.

– Geroago. V mendeaz gero, Bisigoten aroa dugu. Ibilli ziran, nola ibilli ere, atertzeke euskaldunen aurka borrokan, baiñan ez ziguten Gipuzkoa'ren aipurik utzi.

Bisigoten atzetik, arabitarrek izan genituan Euskalerrriaren aurka borrokan, baiñan auek ere ez ziguten Gipuzkoa'ren aztarnik utzi.

Zergaitik?

Ez aiek —bisigotek—, ez auek —arabiarrek—, ankapean Gipuzkoa'ko lurrik sekulan zapaldu ez zutelako.

X mendean Baiona'ko gotzaia izan zan Arsius Raka jauna. Baiona'koa ez eze, Bazas, Dax, Aire, Leskar eta Oloron'go gotzaia ere bazan jaun ura. Ots, ia-ia Akitani euskaldun osoaren gotzaia! Ta, dokumentu batean, bere Elizbarrutien mugak eman zizkigun, eta ori egitean Gipuzkoa'ko toki batzuk ere aipatu ere bai: onoko auek:

– TERRA QUE DICITUR ERNANIA: “Ernania esaten zaion lurraldea”. Ederki. X mendean Ernani, erri bat baiño geiago “Vallis” edo “Aran” bat bait zan. Zabala, Donosti'ren inguruko itxas-ondo artan bai bait zijoan Oria ibaiaetik, Urumea gurutzatuta, Oiartzun'eraíño. Aran ortakoa zan, orduan, Donosti bera ere.

Ernani'ren etimologiarik ez dizu iñork emango. Nere ustez bere “ER” ori “AR” izan dezake: ARNANI. Eta bere “N”a “D” ba'lu,

ARNADI izango litzake: “Pedregal”. Bedi au ere jostaketa-moduan esana.

– SANCTUM SEBASTIANUM DE POSICU. “Posiku” Gipuzkoa omen da. Orrela diote, baiñan nik ez dut ori ain garbi ikusten. Nondik jaso ote zuan itz ori apokrifon onen idazleak? “Euskal-izena ote da? Baleike; euskalduna du beintzat “KO” edo “KU” atzizkia.

SANCTUM, SEBASTIANUM: Bai, Gipuzkoa'ko Donosti dugu. “Izen euskalduna? Ez noski, baiñan bai izen euskaldun baten sortzaillea, badira ba Donosti Donesebatian'dik sortua dugula diotenak. Era ontan sortua: Donesebatian'dik

Donebastian; Donebastian'dik Donastian; Donastian'dik Donostian; Donostian'dik Donsot'a; eta Donost'tik DONOSTI.

Antziñako Donosti ori gaur "Antiguo" esaten zaion auzoan zegoan; baiñan goraxeago; oraingo Mirakontxa-aldean. Itxasoa ere goraxeago igotzen bait zan orduan.

Donosti'z mintzatuko gera Aldizkari onen urrengo zenbakian, XI mendeko larrukiak aztertzerakoan, gaurko saiaketa onek jarraipena izango bait du.

– SANCTAM MARIAM DE AROSTH: Ez da erreza, antziñako Gipuzkoa'n Arosth'eko Andramari non egon zitekean igartzea. Etimologirako, "aros", "arros", "aroz" eta "arroz" asten diran izenak, bai, ugari ditugu. Beren zentzua "arotza" dala esan oi da, baiñan batzuetan, adibidez, Arrozpe, Arospide eta Arrozkita bezalako itzetan "arri"ren laburpena dan "AR" bat badagoala esango nuke nik.

Eta Arosth orri etimologi egoki bat billatzea gaitza ba'da, ez da errezagoa non zegoan jakitea. Danadala itxasotik urruti egon bear zuan, apokrifo orren urrengo aipua San Adrian'go mendatea dalako.

"ARAOZ ote zan mirarizko Arost ori? Badago ba bi izen oien artean antzarpiska bat. Eta uste ontakoa atera bait zitzaigun gure Serapio Mujika ere (R.I.E.F. 1917, 190).

Baiñan izan dezake beste etimologi bat itz onek. "H" komodin bat bezala erabiltzen zuten lumalari zar aiek. "Itz ontako "H"a "I" baten lekuan ba'lego, "-AROSTH", AROSTI izango litzake, euskal-itxura aundiko izena, "Aresti" ta "Aristi"ren senidea.

– SANCTAM TRIANAM (San Adrian). Gipuzkoa'ko Zegama eta Araba'ko Asparrena'ren artean, Aizkorri'n, dagoan erromes-bide zarraren mendatea da. Bada noski itz au lumalari zar aien idazkeran izenek jasan dezazketen aldakuntzen adigarri bikaiña: "Adrian", "Trianan" biurtu! Ez da biurketa makala!

Ez dakit esan dedan larruki au apokrifoa dala. Apokrifoa dalako, dokumentu au ez zuan Arsius gotzaiak idatzi. Apokrifoa dalako ez da, eztare, X mendekoa, XII mendekoa baizik.

Orrek ordea ez du esan nai baliorik gabea danik, apokrifoak ez bait dira besterik gabe zaramategira jaurti bearrak.

Eta oraindik Aldizkari ontan berriro apokrifoak erabilli bearko bait ditut eta edestiari-buruzko nere liburuetan maiz erabiltzen bait ditut, nai izan dut apokrifoetaz nere oldozkera ementxe ta orain agertu.

Ortarako idatziak dituzu, irakurle, onoko nere lerrook:

APOKRIFOEN ARAZOA

"Apokrifo" itza, elenerazko "kripto" itzetik omen dator. Baiñan badamaigu euskerak, itz orrek esan nai duana adierazteko, berea duan sormen bizkorretik sortua, anitz egokiagoa dan itz politago bat: "sasi-idazkia". Eleneratiko ura, ordea, Teknik'itza dalako, ura erabilliko dugu guk beti.

Aurkeztera goazen larruki zar auen artean APOKRIFOAK ere aski ugari dira, eta arduragarriak danak. Entzun Antonio Ubieto Arteta'k Piña'ko Yodoniane'ren lekaidetxeari-buruz oarrerazi diguna:

"Los documentos de San Juan de la Peña son una de las series mas abundantes en falsificaciones, por otro lado muy frecuentes en todos los monasterios medievales".

Ainzuzen —barka bekit irakurleak saiets-bidetik iges egite labor au— zerbait esan nai nuke apokrifoei buruz. Apokrifoa idazki ustela da, ez ainzuzen gezurrezkoa dalako, baizik esaten duan denborakoa ez dalako, edo, naiz esaten duan denborakoa izan, berak esaten duan idazleak idatzia ez dalako, edota, naiz ori ere egiazkoa izan, gero sartu zaion zerbait egiazkoa ez dualako.

Dokumentuen barrutian, batez ere elizgizonek idatzitako dokumentuetan, zero gezurrezkoa dan apokrifik ez da. Soilki gunea dute gezurrezkoa izan daitekeana. Zergaitik? Apokrifo oiek, jendea ta batez ere epaille eta aalmen-dutenak irabazteko idatziak izaten diralako. Beraz, naitanaiezkoa dute egiaren itxura garbiz idatziak izan bearra; eta idazleak —lekaidetxeetako lekaideak geienetan— ez bait ziran iñozoak, ederki zekiten beren idazki apokrifoak nola egiaren itxuraz jantzi, eta arreta aundiz saiatzen ziran ortan. Ortarako, gaiñera, lekaidetxeko lekaidetik yayoena aukeratzen bait zan. So egiogun orain lumalari yayoen eta jakintsuen orri bere lanean:

Jarri dezadan ortarako adibide errez bat: XI mendean Gipuzkoa'n, Altzo'n ainzuzen, lekaidetxe bat, bazan, Gartzia Azenariz Gipuzkoa'ko lenen Jaunak, ezaguna dugun 1025'ko larruki baten bidez Piña'ko Yondoniane'ren lekaide-txeari eman ziona. Altzo eta Piña bitarteko bide-erdian Leire dago. Pentsa dezagun XIII mendean Leire'ko lekaideek Altzo'ko lekaidetxe ura berenganatu nai dutela, ortarako agoz-ago iritxia duten albiste batez baliatuz, edo, besterik gabe lekaidetxe aren jabe biurtu nai dutelako. Ortako orde, lendabizi, Piña'ko lekaidetxeari kendu bear diote Altzo'ko ura, eta ori lortzeko naitanaiezkoa dute, Piña'koek gordetzen duten Gartzia Azenariz'ena baiño leenagoko dokumentu bat. Eta dokumentu ori sortzea erabaki dute. Dokumentu berri au 910'ean gure errege zan I Santxo Gartziaarena'k idatzia bezala agertuko da.

Badao gure lumalaria bere langintzara: Onako baldintza auetan aurkitu dai-teke:

– Bere lekaidetxeko liburutegian I Santxo'ren larrukirik ez duala. Orduan beste lekaidetxe batera joango litzake, I Santxo'ren larrukien billa, kopiak atarata, bere sasi-dokumentura larruki aietako idazkera al zuan egokien sartzeko, epaille zorrotzen aurrean, ots, III Santxo "Aundia"ren eta Iruña'ko gotzaiaren aurrean, berak idatzitako sasi-idazki arek 100 urte leenago I Santxo'ren lumalari-iek idatziko dokumentua eman zezan.

– Bere lekaidetxean I Santxo'ren larrukiak baditu. Ez luke orduan kanpora joan bearrik izango, III Santxo Nagusia"ren Jauregiko lumalarien idatz-estiloa, ots, idatz-kerak, bere sasi-idazkera aldatzeko. Arretarik aundiena erabilli bearke luke batez ere toponimo edo tokiizenak eta andronimo eta gizaizenak bere sasi-idazkera zintzo jasotzeko.

– Bere lekaidetxean badu I Santxo'ren larruki beretzat arras egoki bat erri bateko eliza, pentsa detzagun Tolosa'ko eliza Leire'ko lekaidetxeari emateko idatzia. Oso erreza gertatuko litzaioke baldintza ontan bere lana: Larruki ori zintzo bir-idatzi, ta "Altzo'ko Lekaidetxea" sartzea, ots, "trado ad monasterium Legerense ecclesiam Sancte Marie de Tolosa" jartzen duan tokiaren atzetik "similiter trado cenobium Sancti Salvatoris de loco que dicitur Alzzo" idaztea.

Leire'ko gure lumalariak idatzitako apokrifo ortan "zer izango litzake ustela, faltsoa"?

Auxe bakarrik: Urtegarrenari dagokiona, idazki ori ez bait litzake amargarren mendean idatzia izango, amaikagarrenean baizik, eta jabeari dagokiona, idazki ori ez bait litzake III Santxo'k aginduta idatzia izango, I Santxo'k aginduta baizik.

Eta emaitza bera ez al litzake faltsoa izango? Ori jakiterik ez dugu. Leire'ko Lekaideei agoz-ago iritxitako albiste ura, ots, I Santxo'k Altzo'ko lekaidetxea eman zietalako ori, naiz ori aitortzen zuan dokumentua galdua izan, egia izan bait zitekean. Baiñan ori egiztatzeko, apokrifo orrek ez luke balioko, I Santxo'ren denboran eta onen aginduz idatzia ez dalako.

Ortan dago Apokrifo baten ustelkeri ziurra. Gaiñerako guztia egia izan bait

daiteke. Ez bait ziran tontoak apokrifo bat idazteko agindua artzen zuten lumalariak.

Orregaitik, oso zailla gertatzen da larruki zarretan zer dan egiatzkoa ta zer gezurrezkoa jakitea. Entzun berriro Ubieto Arteta'ri:

“No se ha señalado con precisión que, documentos son autenticos cuales son falsos. Con ello se han utilizado indistintamente datos espúreos en la redacción de muchos trabajos históricos hechos con gran rigor científico. O se atribuyen al siglo X u XI visiones fraguadas por los falsificadores de la , poca de Jaime I”. Aragoi'ko I Jaime XIII mendekoa da.

Itz oiek Piña'ko larrukiei-buruz esanak dira. Baiñan berdin balio dute beste lekaidetxeetako larrukientzat, eta zer esanik ez erregeen jauregietako idaztegieta idatzitakoentzat.

Guzti orrek au esan nai digu: oso gauza zailla dala apokrifokerien idoroketa. Lan neketsua ta luzea egin bear izan omen du berak dionez, Ubieto Arteta'k ere, ustelkeri oiek Piña'ko larrukietan aurkitzeko: “casi veinte años de estudios continuados sobre los fondos pinatenses hasta llegar a separar lo auténtico de lo falso”.

Ori egia dalarik, ez dira apokrifoak besterik gabe zaramategira jaurti bearrak, eraspen aundiz eta arretaz aztertu bearrak baizik, bertan, idazkiaren mamia ez dan oro, —ots, toponimiari, antroponimiari ta gizarte-giroari dagokiena— egiatzkoa izaten bait da, apokrifogilleak bere elburua lortzearren idazterakoan jaramon aundiz zaindua.

Esandakoak ez du balio “leyenda” edo “kondairazko-liburuentzat”; ezta Martirien “Passio”-liburuentzat ere, auen elburua, ainzuzen, — naiz geienetan asmo onez—, irakurlea goxoki, atseginki, eta santuki! atzipetzea bait da. Ori bera esan daiteke, ia-ia gaurregun-aurretiko edesti-liburuei-buruz ere. Edestia bera, irakurleak atzipetzeko sortua bait da! Ikus nola, nere ustez:

Gizadi zaarrean, Laterriaren antzeko zerbait sortu zanean, gudarako gizandi indartsuak ziran “Laterriaren antzeko zerbait” artan pertsonarik garrantzitsuenak. Bazan, ordea, “Laterriaren antzeko zerbait” aietako batean gixontxo txiki, aul, elbarri bat. Beiñ ordea, “gizandi oietako bat baiño aundiagoa izateko bazekiat zer egin”, esan zion bere buruari: “idazten ikasiko diat; eta gudara joango nauk gizandi oiekin eta Errege ber-berarekin, eta gudan gertatua idatziko diat, gizandi oien eta batez ere erregearen jardunkera al dedan guztia goratuz. Eta borroka galtzen dutenean ere, nere lumaren yayotasunaz garaitza biur-tuko diat nik porrota”.

Laister, gixontxo ori zan, erregearen ondorean, ango lenen agintaria.

Orrela sortu zan edestia, eta bide ortatik jarraitu digu mendeak-zear.

Latiegi'tar Bixente'k 945.22.00.50